

A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai

*Szerkesztette
Szilágyi Adrienn*

MTA HUN REN

Budapest, 2023

*A kötet a Magyar Tudományos Akadémia és Könyvtára alapításának 200 éves
évfordulója, az MTA200 ünnepi programsorozata keretében, az Akadémia támo-
gatásával jelent meg.*

© Szilágyi Adrienn, 2023

© Szerzők, 2023

© Magyar Tudományos Akadémia, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2023

ISBN 978-963-416-384-8

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás,
valamint a fordítás jogát, az egyes tanulmányokat illetően is.

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia és a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Nyomdai előkészítés: HUN-REN BTK Történettudományi Intézet

Tudományos Információs Osztály

Vezető: Kovács Éva

Olvasószerkesztő: Bardi Erzsébet, Kovács Éva

Képszerkesztő: Kocsis Gabriella

Tördelés: Demeter Gitta

Nyomdai munka: Pauker Holding Kft., Budapest

Felelős vezető: Strausz Éva

Habsburg József Ágost főherceg

József

Habsburg József Ágost főherceg: tábornagy az MTA élén

Habsburg-Lotaringiai József Ágost főherceg 1936 és 1944 között, több mint nyolc éven át töltötte be a Magyar Tudományos Akadémia elnöki tisztségét. Személyét – a korban nem szokatlan módon – nem a tudományos teljesítmény, hanem a társadalmi presztízs és befolyás alapján választották meg a tudós testület élére. Majd egy évtizedes elnöki működése során számos említésre méltó, pozitív intézkedés, előrelépés történt, ám megválasztásától fogva merültek fel kételyek is. Az 1944. őszi szerepvállalása pedig árnyékot vetett addigi pályájára, így 1945-ben kizárták az Akadémia tagjai közül.

Alcsútdoboz, 1872. augusztus 9.

Rain, 1962. július 6.

1936. március 10. –
1944. október

I/8. Habsburg József Ágost főherceg
Ismeretlen fényképész felvétele
1943

JÓZSEF FŐHERCEG KATONAI ÉS POLITIKAI ÉLETPÁLYÁJA¹

Mivel a főherceg elsődlegesen nem mint tudós, hanem mint a magyar társadalmi-politikai közélet egyik legbefolyásosabb tagja töltötte be az Akadémia elnöki tisztségét, ezért szükséges életpályájának vázlatos bemutatása. József Ágost főherceg 1872-ben született Alcsúton, a Habsburg-ház magyar ágának tagjaként. Mind a szakirodalomban, mind a korabeli forrásokban előfordul a főherceg és a királyi herceg megnevezés is. Bár a magyar közjogi elvek szerint utóbbi a helyes, mivel József Ágost a legtöbb esetben főherceggként utalt saját magára, valamint a szakirodalomban is inkább ez a kifejezés az elterjedtebb, így jelen írásban is így szerepel. Az uralkodócsalád magyar ága a 18. század végén jött létre azáltal, hogy a rendek és II. Lipót által kötött kompromisszum nyomán az uralkodó egyik fiát, azaz egy Habsburg főherceget választottak meg magyar nádorrá.² Innentől kezdve a Habsburg-ház egyik ágának tagjai folyamatosan itt éltek, a magyar politikai életben részt vettek, így esetükben bizonyos értelemben használható a „magyar Habsburg” kifejezés.

Az ifjú főherceg Ferenc József elvárását és apja, József Károly példáját követve a katonai pályára lépett.³ Fokozatosan haladt előre a ranglétrán, ám viszonylag korai – Augusztai bajor hercegnővel kötött – házassága miatt a legmagasabb katonai végzettséget adó, vezérkari szolgálatra is képesítő bécsi Kriegsschulét nem végezhetette el.⁴

József Ágost főherceg életpályájának legfontosabb időszak az első világháború volt. Ekkor ismerték meg a nevét országszerte, és vált a magyar közvélemény egyik legkedveltebb tábornokává, akit katonái csak „József apánknak” neveztek. Mindezt főként személyes biztonságát is kockáztató bátorságával,⁵ a katonákkal való közvetlen, barátságos, gondoskodó bánásmódjával, a sok és értelmetlen áldozatot követelő akciókkal szembeni fellépésével, nem utolsósorban pedig a magyar nyelv használatával érdemelte ki. Katonai előmenetele tekintetében a háború végén elérte a legmagasabb, tábornagyi rendfokozatot, így a 20. században ő volt az egyetlen magyar tábornagy, és általában véve a legmagasabb rendfokozatot elért magyar katona.

A világháború utáni politikai karrierje közel sem hozott olyan sikereket, mint katonai pályafutása. 1918 októberében a háború végi összeomlás közepette, mint a király által kinevezett „homo regius”, feladata volt a kormányválság megoldása. A forradalmi helyzetet azonban már nem tudta elkerülni, így végül kénytelen volt kinevezni Károlyi Mihályt miniszterelnökké.⁶ A Tanácsköztársaság idején birtokait és kastélyait elvették tőle, favágóként dolgozott Alcsúton, közben egy budapesti ellenforradalmi csoporttal tartott titkos kapcsolatot. A diktatúra bukása után, 1919 augusztusában közreműködésével – mint kormányzó – alakult meg a budapesti ellenforradalmi kormány, ám az antant tiltakozására rövidesen lemondani kényszerült.⁷ Leginkább az antant továbbra is érvényes ellenállása gátolta meg abban is, hogy Horthyval szemben mint kormányzóaspiráns lépjen föl.⁸ Ennek hatására a rendszer konszolidációja során kénytelen volt új helyzetét elfogadni, így József főherceg is beilleszkedett az ellenforradalmi rendszer keretei közé. József Ágost a Horthy-korszak közéletének legmagasabb rangú szereplője volt, aki – bár valós politikai hatalma nem volt – származásánál és katonai karrierjénél fogva mégis óriási társadalmi súllyal bírt, ami önmagában megmagyarázta számtalan reprezentatív tisztségre való felkérését.⁹

A második világháború során egyértelműen elköteleződött a német oldalon folytatott harc mellett. Naplójában sok esetben adott hangot a németekkel szembeni felháborodásának, így döntését a szovjetek feltartóztatásának mindennél fontosabbnak tartott célja vezette. Ebben közrejátszottak a Tanácsköztársaság idején szerzett tapasztalatai, ahogy ő fogalmazott: „hazám újból egy tatárjárás elé áll”.¹⁰ Életének legrosszabb döntését 1944 októberében hozta, amikor kiállt az új nyilas–hungarista vezetés mellett, és tevékeny szerepet játszott a maradék felsőházi tagok összehívásában, majd részt vett Szálasi Ferenc nemzetvezetői eskütételén.¹¹ A háború folytatásának célja mellett elhatározásában ezúttal is szerepet játszott becsvágya, hiszen még ebben a tragikus helyzetben is szeretne volna a honvédség parancsnokságát átvenni, amit természetesen nem kapott meg a nyilasoktól. Mindezek után a nyilas diktatú-

ra borzalmas valóságát megismerve, valamint a közeledő szovjet hadsereg elől nyugatra menekült.

Életének utolsó szakaszát emigrációban töltötte, Németországban, Regensburg közelében. Itt aktívan részt vett és vezető szerepet töltött be az 1945-ös emigráció szervezésében.¹² Életének 89. évében, 1962-ben hunyt el, Rain bei Straubingban helyezték nyugalomra. Hamvait a rendszerváltoztatás után hazahozták, így ma őseivel együtt a Budavári Palota nádori kriptájában nyugszik.

A FŐHERCEG TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉGE

1936-ban, amikor Teleki Pál József főhercegnek a Magyar Tudományos Akadémia elnökévé való megválasztása mellett szólalt föl, a következőképpen fogalmazott: „hogyan egy, a nemzet és szaktudósok körében elismert, tisztelt férfiút ültessenek az elnöki székbe, nem annyira a tudományban való szakismeretét tekintve, hanem inkább általános érdeklődését minden tudományág iránt [tekintve alkalmas], s egyben olyant, aki nagy közületek vezetésére alkalmas”.¹³ Ehhez Hóman Bálint még hozzáfűzte, hogy az elnöki tiszt betöltésének egyik lehetősége „olyan magas kultúrájú előkelőbb személy megválasztása, aki az elnöki széknek (mint régi szabályaink mondják) díszét a maga egyéniségével és tekintélyével öregbítheti”.¹⁴ Emellé lehet hozzátenni Berzeviczy Albert elnök 1920-as, József főhercegnek címzett köszöntőjének részletét: „Fenséged nem írt, hanem csinált hadtörténetet.”¹⁵ E három megjegyzés jól körülírja, hogy a főherceg a tudományos közéletnek – az MTA elnökség mellett három egyetem (Budapest, Szeged, Műegyetem) is díszdoktorává fogadta¹⁶ – sokkal inkább származása, társadalmi helyzete, valamint első világháborús katonai karrierje és gyakorlati tapasztalatai miatt vált fontos tagjává, semmint komoly kutatási eredmények okán.¹⁷

E téren ugyanakkor nagy változást jelentett a főherceg 1926 és 1934 között hét kötetben megjelentetett világháborús naplója.¹⁸ Ez az írás volt József Ágost legfontosabb szellemi munkája, ami kétségtelenül impozáns, hiszen mintegy hatezer oldalon keresztül mutatja be világháborús élmé-

nyeit – és mivel a háború összes frontján szolgált, ezért meglehetősen átfogó képet ad a Monarchia első világháborús harcairól. A szó szoros értelmében egy napló (emlékirat) még akkor sem nevezhető tudományos teljesítménynek, ha az kifejezetten informatív és komoly szellemi munka, a korabeli gondolatok magyarázata, kontextusba foglalása. A hét kötet törzsszövegének terjedelméből ugyanakkor jelentős részt foglalnak el a szó szerint beillesztett vagy mellékletben hozzacsatolt korabeli katonai dokumentumok, melyek összegyűjtése már tudományos értékkel bírhat. Ugyanakkor e komoly levéltári munkát lényegileg a kiváló katona-hadtörténész, Rubinty Dezső, a Hadtörténelmi Levéltár első igazgatója végezte el.

A munka fogadtatása a korszakban egyöntetűen pozitív volt.¹⁹ A korabeli recenzensek egymást licitálták felül a dokumentum kritikája – valójában inkább méltatása – során. A korabeli magyar hadtörténeti szakirodalmat áttekintve ma is helytállónak tekinthető Varga Endre azon megállapítása, hogy hasonló terjedelemben és részletességgel nem készült más magyar nyelvű, a nagy háború történetét magyar szempontból bemutató szintézis.²⁰ Igaz ugyan, hogy a Magyar Királyi Hadilevéltár megkezdte a „hivatalos” első világháborús magyar történelmi szintézis megírását és kiadását,²¹ ám ez a második világháború kitörése, majd a rendszer összeomlása miatt félbemaradt.

A naplót azonban nemcsak a két világháború közti hadtörténeti szakírók méltatták, hanem napjaink modern (had)történészei számára is még mindig az egyik megkerülhetetlen alaplő, amelyet az első világháborúval, azon belül is különösen az olasz hadszíntérrel foglalkozva lehet hasznosítani.²² József Ágost bemutatott naplóján kívül nem adott közre más fontos, tudományos igényű vagy jelentőségű munkát. Ismertek alkalmankénti szépirodalmi próbálkozásai, melyek közül legfontosabb *Erdei magány* című kötete,²³ ám ezek messze elmaradnak attól a szinttől, amelyet naplója a hadtörténet terén képvisel. Egyes akadémiai ünnepi megszólalásai megjelentek nyomtatásban,²⁴ de ezeket sem nevezhetjük tudományos műveknek, hiszen inkább szubjektív, esszé jellegűek. A tudományos teljesítményt mérlegre téve tehát megállapítható, hogy József

főherceg alapvetően nem volt tudós, hivatását tekintve sokkal inkább katona és politikus. Ennek ellenére a világháborús tapasztalatairól írt hétkötetes munkája a (had-) történetírás számára máig alapvető kútforrás.

JÓZSEF FŐHERCEG ÉS AZ AKADÉMIA (1906–1936)

József Ágost főherceg és a Magyar Tudományos Akadémia közös története nem a főherceg első akadémiai tisztségére, azaz az igazgatótanács tagjává történő 1906-os megválasztásával kezdődött.²⁵ Közismert tény, hogy a főherceg felmenői megkerülhetetlen szerepet játszottak a Magyar Tudományos Akadémia létrejöttében és működésében.

József Ágost édesapja, József Károly főherceg szintén szorosan kötődött az Akadémiához. Az általa írt, első magyar nyelven megjelenő cigány nyelvtankönyvet az Akadémia adta ki,²⁶ illetve a tudós testület igazgatósági, majd tiszteleti tagja lett. Nem meglepő, hogy mintegy íratlan szabályként, de a Habsburg-ház magyar ágában kialakult egyfajta kötődés és felelősségérzet az Akadémia iránt. A másik oldalról, az Akadémia részéről is egyértelmű volt, hogy a magyar ág részvételét, támogatását biztosítani kell a társaság életében. Ennek ideális formájául elsőként az igazgatótanács tagja kínálkozott, így az elhunyt főherceg helyére fiát, József Ágostot meg is választották a vezető testületbe, ami megfelelt a 20. század elején hatályos alapszabálynak, miszerint az igazgatótanács tagjait fele részben olyanok közül kell választani, „kiknek megnyerése által az Akadémia díszé s java öregbedését várja”.²⁷ E feltételnek a főhercegi család feje tökéletesen megfelelt. Ekkor azonban még József Ágost – főképp aktív katonai szolgálata miatt – tevékenesen nem vett részt az akadémiai életben.

Következő lépésként, a világháború közben, 1917. május 3-án választották meg tiszteleti taggá József Ágost főherceget.²⁸ Az Akadémia ekkor létező három osztálya közül hadtudományi tapasztalatai okán a III. osztályba sorolták be. Érdekes megjegyezni, hogy a korszakban – a világháború ellenére – nem képviseltek jelentős súlyt a hadtudományok az Akadémián belül: összesen két katonát választ-

tottak taggá: József főherceg mellett még Pilch Jenőt, az utóbbit a II. osztályba.²⁹ Szinte ettől a pillanattól kezdve folyamatosan felvetődő kérdés volt, hogy helyénvaló-e a tudományos érdemek nélkül álló főherceget akár csak tiszteleti taggá is választani? A válasz egyértelmű igen, ugyanis az igazgatótanács tagokhoz hasonlóan a tiszteleti tagok esetében is úgy fogalmazott az alapszabály, hogy „vagy oly tudománypártoló hazafiak közül választandók, kiknek megnyerése által az Akadémia díszé s java öregbedését várja, vagy oly jeles tudósok és írók közül, kik a tudomány, vagy az Akadémia körül érdemeket szereztek”.³⁰ A sikerei csúcsára jutó vezérezredes-főhercegtől joggal volt várható az Akadémia „díszének s javának öregbedése”, nem beszélve arról a hagyományról, melyet közvetlen felmenőinek tagsága jelentett. Érdekes adalék, hogy a következő évben ugyanúgy a III. osztály tiszteleti tagjává választották Ferdinánd bolgár cárt – József Ágost főherceg anyai nagybátyját – is,³¹ akiről bár közismert volt természettudományos – különösen ornitológiai – érdeklődése, ám a központi hatalmak egyik háborús uralkodójaként nehezen feltételezhető, hogy aktuális tudományos teljesítményével érdemelte volna ki a tiszteleti tagságot. A sors iróniája, hogy első világháborús, trónfosztott uralkodóként még 1947-ben is a tiszteleti tagok között szerepelt, szemben unokaöccsével, akit addigra már kizártak a tudós testületből.

Röviddel a tiszteleti taggá választása után József Ágostot egy további fontos akadémiai tisztségre választották meg: 1918. február 12-től töltötte be a Hadtörténeti Bizottság elnöki tisztét, amit egészen 1944-es emigrációjáig gyakorolt.³² A megtisztelő feladatokkal kapcsolatban a hatályos ügyrend megfogalmazta, hogy a tiszteleti tagok alapvető kötelessége, hogy az Akadémia „üléseit jelenlétükkel minél gyakrabban díszítik, és tanácsukkal ügyeit buzgón előmozdítják”.³³ Ennek ellenére az elvárásnak egyes tiszteleti tagok nem felelhetek meg (például a harctéri kötelezettségeik miatt), így József Ágost egyelőre továbbra sem csatlakozott a tudós testület rendszeres munkájához. Erre végül 1920. november 22-ig kellett várni, amikor is a főherceg először jelent meg személyesen egy összes ülésen. Ez alkalomból Berzeviczy Albert elnök külön is köszön-

tötte, kifejezve, hogy az Akadémia fentebb említett dísz- és java öregbítése mellett a főherceget „mintegy atyai örökség gyanánt” is választották tiszteleti taggá. Mindemellett nagyon jellemzően foglalta össze Berzeviczy a főhercegi családdal kapcsolatos korabeli közvélekedést is: „Fenséged nemzetségében nemcsak a hazánk sorsával majdnem négy évszázadon át összeforrvá volt dynastia egy ágát látjuk, hanem látjuk a legelőkelőbb magyar főúri családot, mely a magyar főúri osztály minden nemes történeti hagyományait és erényeit híven és buzgón ápolja, s példaadóan azonosította és azonosítja magát mindig nemzetünk életével [...]”³⁴ A korabeli felfogás szerint ez a társadalmi helyzet, együtt a családi hagyományokkal, éppen elegendő okot jelentett a főherceg tiszteleti tagságához. A válasszal a főherceg sem maradt adós:

„Nagyatyám megmutatta az utat, melyen a magyar nemzet életében nemzetségünknek haladnia kell. Atyám ezen a kijelölt úton haladt [...]. [Én eddig] hősökkel együtt szolgáltam a haza ügyét, úgy ezentúl is az lesz a törekvésem, hogy a cultura harczosaival együtt szolgáljam szent ügyünket, a magyar culturának győzelmét.”³⁵

Az 1920-as évek során József Ágost aktív tagjává vált az Akadémiának. 1921. május 8-án mondta el székfoglaló beszédét *A magyar vitézség nagy napjai* címmel. Ez lényegében háborús naplója néhány jellemző, különböző frontokról válogatott részének összeillesztéséből állt.³⁶ Ellátva társadalmi felelősségéből fakadó mecénási feladatait, József Ágost időről időre pénzadományokkal is támogatta az Akadémiát. Ennek mértékéről jó képet lehet nyerni az Akadémia 1924-es első félévi költségvetéséből, amely szerint az állami támogatás 15 millió korona volt, míg József főherceg adományként 12 millió koronával járult az Akadémia működéséhez.³⁷ Az 1920-as években a Hadtörténeti Bizottság

fontos eredménye volt a *Hadtörténelmi Közlemények* világháború végi kényszerszünet utáni újraindítása, melyben mint elnöknek, József Ágostnak is fontos szerep jutott.³⁸ A főherceg tevékenységének súlypontját az 1920-as évek második felében, valamint az 1930-as évek elején fent bemutatott világháborús naplóinak összeállítása, letisztázása, megjelentetése képezte. Minthogy ezek kiadója az Akadémia volt, így azt a Hadtörténeti Bizottságban lektorálták, valamint kiadását a tudós társaság finanszírozta, bár több kötet esetében az MTA anyagi gondjai miatt a főherceg átvállalta a kiadás költségeit. Mindemellett azonban József Ágostnak jutott ideje és energiája az igazgatótanácsi ülések látogatására is, amit a később őt elnökségre ajánló Teleki Pál sem felejtett el kiemelni: „az Ig. Tanácsban [...] szorgalmasan működött s vett részt, ügyeinket [...] alaposan is-

merte, még kisebb ügyekben is gyakran emlékezett precedensekre”³⁹ De Berzeviczy Albert leköszönő elnök is hasonlóképpen jellemezte a főherceg elkötelezettségét: „minden legkisebb mulasztást kimenteni siet, s valóban sokkal kevesebb irányban igénybevett tagtársainkat megszegyenítő lelkiismeretességgel teljesíti az Akadémia körében vállalt kötelezettségeit”.⁴⁰ Mindezt összefoglalva tehát elmondható, hogy az 1930-as évek József Ágost nemcsak társadalmi presztízse,

hanem a tudós társaságban addig kifejtett munkája okán is – Teleki szavaival élve – az akadémikusok közé és közül való tekintélyes tagnak számított.

JÓZSEF FŐHERCEG AZ AKADÉMIA ÉLÉN (1936–1944)

Az Akadémiát lassan három évtizede irányító Berzeviczy Albert 1934-ben az akadémiai tagok egyöntetű véleményének engedve egy utolsó elnöki ciklust vállalt, azonban ekortól kezdve egyértelmű volt, hogy dönteni kell utódjának személyéről.⁴¹ A leköszönő elnök a vallás- és közoktatásügyi

miniszternek írt levelében Balogh Jenő, Bethlen István, Herczeg Ferenc, Hóman Bálint, Illosvay Lajos, Kornis Gyula, Lenhossék Mihály, Teleki Pál és Wlassics Gyula nevét említette lehetséges utódai között.⁴² Berzeviczy javaslatával szemben azonban Teleki Pál és Hóman Bálint József Ágost főherceget javasolta az elnöki tisztségre, egyfelől azért, mert „bármily érdemes tudósok neve volt is forgalomban, azokat egymással szemben nem lévén ildomos szavazás alá bocsátani”.⁴³ Másfelől pedig József Ágosttal olyan elnököt kívántak az Akadémia élére állítani, aki személyében az addigi konzervatív *status quo* fenntartását képviselte,⁴⁴ hiszen a szélsőjobb irányból modernizációt és őrségváltást sürgető erőteljes támadások érték az Akadémiát.⁴⁵

A kiszivárgó tervet a nyilvánosság előtt kellemetlen sajtótámadás érte: Zilahy Lajos az általa szerkesztett *Magyarország* című napilap hasábjain kritikával illette a főherceg jelölését.⁴⁶ Érvelése szerint a magyar tudományos önállóság csorbulását jelenti egy Habsburg főhercegnek a legmagasabb magyar tudományos tisztségre való megválasztása, másképp fogalmazva: „nevének roppant világtörténelmi súlya az Akadémia elnöki székét darabokra zúzza”.⁴⁷ Másrészt feltette a kérdést, hogy mely szempontoknak kell döntenie az elnöki tisztség betöltéséről. Maga is megfogalmazta, hogy ha az az elvárás, hogy az elnök „megjelenésének tekintélyével, népszerűségével, személyi varázsával, nagy nyelvtudásával mindenben megállja a helyét, akkor József főhercegnél alkalmasabb személyt lámpával sem lehetne találni. [...] Kitűnő szónok, nemcsak formailag, hanem tartalmilag is.”⁴⁸ Ezzel szemben Zilahy szerint a tudományos munkásságnak kellene az elsődleges kritériumnak lennie, aminek híján a főherceg nem alkalmas elnöknek.

Zilahy támadására Teleki Pál válaszolt, megvédve a főherceg jelölését.⁴⁹ Ezek után került sor az elnökválasztó elegyes ülésre. Itt a távol lévő Berzeviczy Albert levelét olvasták föl, majd Teleki és Hóman érveltek József főherceg megválasztása mellett, a már fentebb idézett módon.⁵⁰ Mindennek fényében tehát a főherceg megválasztását javasolták a testületnek. A titkos szavazás során József főherceg 46 szavazatot, míg Lenhossék Mihály másodelnök 20 voksot kapott.⁵¹ Bár az egyértelmű többség József Ágost

mögé állt, a szavazatarányok mégis jól jelezték, hogy korántsem egyhangú szavazásról volt szó. Azaz jelentős arányt képviseltek a főherceg jelölésével egyet nem értők is. A későbbi tisztújításokkor (1937, 1940, 1943) azonban már sokkal egyhangúbb szavazatarányokkal választották újra a főherceget. Miután értesítették József Ágostot a szavazás eredményéről, megjelent az ülésteremben, és elfogadta a megbízást, valamint fogadta Berzeviczy Albert levélben megfogalmazott jókívánságait, egyúttal válaszában biztosította az elődje által megkezdett munka folytatásáról a tudós társaságot.

Elnöki tevékenységének programját a soron következő közülesen megnyitó beszédében foglalta össze, kitérve arra, hogy az „Akadémia [...] kapui mindenkinek, aki nagy ügyünket szíven viseli és híven szolgálja, nyitva állanak; de viszont hét lakattal elzártnak mindazok előtt, akik [...] bomlasztókísérletekkel netán közeledni akarnának”.⁵² Ennek értelmében tehát a főherceg is legfőbb feladatának tekintette az Akadémia mérsékelt, konzervatív irányának megőrzését az egyre erőteljesebb szélsőjobboldali kulturális és tudományos áramlatokkal szemben.⁵³ Mindemellett az Akadémia vezetése nem mulasztott el közbeavatkozni zsidó származású tagjai érdekében a második zsidótörvénnyel szemben, ám javaslatukat nem fogadták el.⁵⁴

Elnökké történt megválasztása után a főherceg természetesen a korábbinál is intenzívebben vett részt az Akadémia életében. A különböző évfordulókon és üléseken nagyobb lélegzetű, esetenként a korabeli eseményekkel szubjektív párhuzamokat vonó, összefoglaló beszédeket tartott, de a III. osztály 1941. februári ülésén például a szeizmográf új alkalmazási lehetőségeiről tartott előadást, továbbá egyéb reprezentatív feladatait is példásan ellátta. Az Akadémia érdekében társadalmi-politikai befolyását is latba vetette, akár az aktuális miniszterelnöknél személyesen is eljárva.⁵⁵ Mindezzel párhuzamosan az 1930-as évek végére az Akadémia anyagi helyzete megnyugtatóan rendeződött. Ennek legfőbb eleme a nevezetes Vigyázó-vagyon⁵⁶ körültekintő felhasználása volt, de emellett az Akadémia birtokai is jól jövedelmeztek, valamint megfelelő időpontban történő ingatlaneladásokból (például a ferihegyi reptér

területe) is nagy összegek folytak be.⁵⁷ A stabilizálódó anyagi helyzet az Akadémia teljes vezetésének érdeme volt, de ebben közrejátszott József főherceg is mint elnök. Ez az anyagi helyzet pedig lehetővé tette régebben abbamaradt komoly tudományos vállalkozások folytatását, úgymint a magyar nyelv akadémiai nagyszótárának befejezése vagy éppen a középkori okmánytárak folytatása.⁵⁸

Az 1940-es években egyre nagyobb külső, szélsőjobb-oldali nyomás alá került az Akadémia, sőt esetenként a tag-ság között is komoly viták zajlottak, melyek leghíresebb alkalmá az 1943-as akadémiai nagyjutalom odaítéléséről szólt. Az eredeti javaslat szerint az ekkor már meglehetősen németbarát irányba fordult Hóman Bálintot terjesztették elő, ám Moór Gyula akadémikus az osztályülésen megtámadta jelölését, és helyette Szekfű Gyulát javasolta, akinek baloldali kötődései akkor már ismertek voltak. A jutalommal kapcsolatban heves vita alakult ki, ám mind az osztályülésen, mind pedig az összes ülésen Szekfűnek ítélték a nagyjutalmat, amivel szemben a szélsőjobboldali sajtó természetesen óriási erővel háborodott fel.⁵⁹ A vita József főherceg elnöklete alatt zajlott, amit Moór nem is mulasztott el két nappal később, az elnökválasztás alkalmával kiemelni, mondván, hogy „engem nagyon megnyugtató, hogy az elnöki székhelyen éppen a Kir. Fenség ül. Az ő jéghe-deg nyugalman látszott, hogy mennyire a viharzó ellentétes felfogások hullámverése felett áll. Egy percig sem lehetett kétséges [...], hogy a szabályokat megtartsa és megtartassa, hogy az Akadémia tekintélyét óvja.”⁶⁰ József Ágost valóban a fiatalabbak és idősebbek, reformerek és konzervatívok számára is elfogadható kompromisszumnak számított, amit jól jelzett közel egyhangú elnökké választása, immár negyedik alkalommal. Érdekes, hogy a vitáról nem emlékezett meg naplójában, ugyanakkor negyedszerre történt megválasztásáról megjegyezte, hogy „örömet vállaltam újból ezt a szép feladatot, mert ezzel is talán használhatok hazámnak”.⁶¹ Mindemellett József Ágost naplóját olvasva mégis szembetűnő, hogy az akadémiai ügyeknél sokkal

jobban foglalkoztatták a korabeli politikai viszonyok. Ebből következik, hogy a főherceg akadémiai elnökké történő megválasztása után is elsődleges működési területének a politikai-katonai életet tekintette.

Az 1944-es év a Magyar Tudományos Akadémia életében is tragikus fordulatot hozott. A német megszállás nyomán számos akadémikust letartóztattak, míg mások a németellenes ellenállás mellett köteleződtek el. Mindeközben az Akadémia részben tovább működött: március 27-én még összes ülést tartottak, melyről a főherceg ekkor csak annyit jegyzett meg, hogy: „Ott is bizonytalanság lett ura a hangulatnak.”⁶² Ősszel tervbe vették a még tavasszal elmaradt nagygyűlés megtartását is, ám a kiugrási kísérlet kudarca után, majd a szovjet front közeledtének hírére csak néhányan vettek részt a „részleges nagygyűlésen”, mely ennek ellenére is döntött például az akadémiai nagyjutalomról.⁶³ Miután megkezdődött Budapest ostroma, az Akadémia maradék „részleges” működése is félbeszakadt, amit jól jellemez, hogy a főváros ostroma alatt a tudós társaság székháza is a front részévé vált.

József Ágost dicstelen 1944-es szerepléséről már fentebb esett szó. A nyilasok mellett kezdetben nyíltan kiálló főherceg végül emigrált, és többé nem tért, nem térhetett vissza. Távozásával az MTA elnöki széke is megürült. A front elvonultával és ezzel a két világháború közti berendezkedés összeomlásával mindenki érezte, hogy új korszak kezdődik. Ez magától értetődő volt az Akadémián is. A háború utáni első elegyes ülésnek nevezett értekezleten ideiglenes elnöknek Kornis Gyulát választották meg, majd e döntést a májusban tartott nagygyűlés is helyben hagyta.⁶⁴ Az említett nagygyűlésen, 1945. május 30-án terjesztették elő Moór Gyula javaslatát, miszerint

„Akadémiánk tagjai között is vannak vagy lehetnek olyan férfiak, akik [...] részesei voltak a reánk szakadt történeti katasztrófának, s így az akadémiai dísz nem érdemlik meg”.⁶⁵

Ebből kifolyólag az alapszabály megváltoztatásáról döntöttek, melyre pontos szövegjavaslatot egy e célból kiküldött vegyes bizottság tett. Az alapszabály módosítását az 1945. július 20-án tartott összes ülés elfogadta, ennek értelmében immár ki lehetett zárni „az akadémiai tagok sorából azt a tagot, akinek erkölcsi vagy állampolgári épsége (integritása) súlyos csorbát szenvedett”.⁶⁶ Az ülés szünetében megtartott osztályülések titkos szavazással József főherceg mellett további két személy (Hóman Bálint, Orsós Ferenc) kizárását javasolták. Az összes ülés a javaslatokat helyben hagyta, így 1945. július 20-tól a már emigrációban élő főherceg hivatalosan is elvesztette akadémiai tagságát. A három ekkor kizárt tag közül a rendszerváltoztatás óta egyedül Hóman Bálint rehabilitálása merült föl, igaz, Hóman esetében az 1946-os népbírószági ítélet megsemmisítése tette aktuálissá a kérdést, míg József főherceggel, illetve Orsós Ferencsel szemben nem zajlott népbírószági eljárás.⁶⁷ Az Akadémiából történt kizárás mellett a főhercegnek két kiadott akadémiai beszéde is áldozatul esett az Ideiglenes Nemzeti Kormány 530/1945. M. E. számú rendeletének, mely a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről szólt. Érdekes adalék, hogy ugyanezen listára fölkerült a főhercegről készült két, még az első világháború korában kiadott életrajz is Jákó Margit, illetve Payr Hugó tollából – hiába, hogy akkor még sem a fasizmus, sem a Szovjetunió nem létezett.

József Ágost főhercegnek a Magyar Tudományos Akadémia életében betöltött szerepéről összegzőként elmondható, hogy egyre feszültebb időkben, majd pedig háborús években állt a tudós testület élén. Ennek ellenére elnökségének nagy részében a szélsőségektől távolságot tartva, az Akadémia gazdasági helyzetét megőrizve, sőt javítva irányította a testületet. A sokszor megfogalmazott kritikával – miszerint híján volt a megfelelő tudományos teljesítménynek – kapcsolatban látni kell, hogy a korabeli körülmények között ez nem is volt feltétlen elvárás, másrészt a mai társadalmi közgondolkodás mellett nem is igazán lehet megfelelő mértékben átérezni a főherceg származásából fakadó tekintélyének valós korabeli súlyát. Mindemellett hétévkötetes első világháborús naplóját a történeti szakirodalom ma is rendszeresen használja, a korszakban pedig nem született nála alaposabb, részletesebb, a világháborút magyar szemmel áttekintő összefoglalás, így e tekintetben bizonyos mértékben tudományos jelentőségét sem lehet elhanyagolni. Pályájára és Akadémia-elnöki szereplésére azonban súlyos tehertételként nehezedik 1944-es kiállása a nyilas-hungarista vezetés mellett, aminek egyenes következménye lett az Akadémia tagjai közül történő 1945-ös kizárása.

Nánay Mihály

JEGYZETEK

- 1 József Ágost főherceg életéről szóló két legfontosabb összefoglaló munka: Gabányi: *József főherceg*; Nánay: *Habsburg József főherceg*.
- 2 Nánay: *Magyarrá lett Habsburgok*, 23.
- 3 Gabányi: *József főherceg*, 21.
- 4 Nánay: *Habsburg József főherceg*, 35.
- 5 Ezt az 1943-as akadémiai elnökválasztás alkalmával a főherceg alatt szolgált Moór Gyula akadémikus is felidézte – Jegyzőkönyv a M. Tud. Akadémia a CIII. nagygyűlésének 1943. május 14-én tartott elegyes és összes üléséről. *AE* 53 (1943) 12.
- 6 A kérdésről lásd Nánay: Habsburg József főherceg, a homo regius, 191–213.
- 7 A kérdésről lásd Nánay: József főherceg, 307–328.
- 8 Nánay: Az államforma, 90.
- 9 Kállay: *Magyarország miniszterelnöke voltam*, 52.; Lakatos: *Ahogyan én láttam*, 122.
- 10 József főherceg: *Naplóim* II. kötet 1937–1944. Kézirat birtokunkban. 1944. március 25.
- 11 Nánay: *Habsburg József főherceg*, 283.
- 12 Nyári: *Menekültek*, 132.
- 13 Jegyzőkönyv az Akadémia 1936. május 10-i elnökválasztó elegyes üléséről. *AE* 46 (1936) 7.
- 14 Uo. 9.
- 15 Jegyzőkönyv az Akadémia 1920. november 22-i összes üléséről. *AE* 31 (1920) 257.
- 16 Nánay: *Habsburg József főherceg*, 276.
- 17 Nánay: Miért ő? 44–45.
- 18 József főherceg: *A világháború*.
- 19 Részletesen lásd Nánay: Életrajz és emlékiratok, 148–168.
- 20 Varga: József főherceg, 122.
- 21 M. Kir. Hadilevéltár (szerk.): *A világháború 1914–1918*.
- 22 A teljesség igénye nélkül a következő modern hadtörténeti munkák használják kiemelt forrásként, vagy hivatkoznak rá a historiográfiai áttekintésben: Balla: *A Nagy Háború*, 22.; Nagy: *Magyarország*, 123.; Hajdu–Pollmann: *A régi Magyarország*, 394.; Romsics (szerk.): *Magyarország az első világháborúban*, 197., 199.; Hermann (szerk.): *Magyarország hadtörténete III.*, 460.
- 23 József főherceg: *Erdei magány*.
- 24 József főherceg: *A magyar vitézség*; József főherceg: *Erdély múltja*; József főherceg: Véres kárpáti, 97–109.
- 25 Jegyzőkönyv az 1906. január 21-i igazgatósági ülésről. *AE* 17 (1906) 122.
- 26 Soós: *József főherceg*, 99.
- 27 A M. T. Akadémia alapszabályai (1869). In: Kónya: *Akadémiai törvények*, 23. § 136.
- 28 Jelentés az akadémiai választásokról. *AE* 28 (1917) 329.
- 29 Ács: A Magyar Tudományos Akadémia, 98.
- 30 A M. T. Akadémia alapszabályai (1869). In: Kónya: *Akadémiai törvények*, 135.
- 31 Jelentés az akadémiai választásokról. *AE* 29 (1918) 270.
- 32 Ács: A Magyar Tudományos Akadémia, 98.
- 33 Ügyrend (1869) 144.
- 34 Jegyzőkönyv az Akadémia 1920. november 22-i összes üléséről. *AE* 31 (1920) 256–257.
- 35 *AE* 31 (1920) 256–257.
- 36 József főherceg: Székfoglaló, 160–176.
- 37 Költségvetés 1924. január–június hora. *AE* 35 (1924) 1–6. 140.
- 38 Ács: A Magyar Tudományos Akadémia, 99.
- 39 Az Akadémia elnökválasztó elegyes ülése, 1936. március 10. *AE* 46 (1936) 7.
- 40 *AE* 46 (1936) 12.
- 41 Gali: *Berzeviczy*, 521.
- 42 Ujváry: Kornis Gyula és Moór Gyula, 47.
- 43 Az Akadémia elnökválasztó elegyes ülése, 1936. március 10. *AE* 46 (1936) 8.
- 44 Juhász: A szellemi élet, 1048.
- 45 Glatz: Az Akadémia, 879.
- 46 Zilahy: Elnökválasztás, 3.
- 47 Uo.
- 48 Uo.
- 49 Gróf Teleki Pál nyílt levele Zilahy Lajoshoz az akadémiai elnökválasztásról. *Magyarország* 1936. március 4. 3.
- 50 Az Akadémia elnökválasztó elegyes ülése, 1936. március 10. *AE* 46 (1936) 8.
- 51 Uo.

- 52 XCVI. nagygyűlés, 1936. május 12–17. *AE* 46 (1936) 45.
- 53 Glatz: Az Akadémia, 879.
- 54 Pach (főszerk.): *Másfél évszázad*, 295.
- 55 József főherceg: *Naplóim* II. 1940. február 14., 1942. február 5.
- 56 A Vigyázó-vagyonról és sorsáról bővebben lásd Gergely: *Vigyázó-vagyon*.
- 57 Pach (főszerk.): *Másfél évszázad*, 301.
- 58 Uo.
- 59 Juhász: A szellemi élet, 1050.
- 60 A CIII. nagygyűlés. *AE* 53 (1943) 1–5. sz. 12.
- 61 József főherceg: *Naplóim* II. 1943. május 15.
- 62 Uo. 1944. március 27.
- 63 Pach (főszerk.): *Másfél évszázad*, 309.
- 64 Ujváry: Kornis Gyula és Moór Gyula, 47.
- 65 Idézi Szelei: A Magyar Tudományos Akadémia, 781.
- 66 Az Akadémia 1945. július 20-án tartott összes ülésének jegyzőkönyve. *AE* 54 (1946) 17.
- 67 Ujváry: Hóman Bálint rehabilitálása.